

Leven en werk van Bernhard Nikolas Johann Roskott (1811-1873) op Ambon

Dr. Chris de Jong

1 Voorwoord

Verandering van bepaalde elementen van een cultuur of de aanpassing van een cultuur aan zich wijzigende omstandigheden, hoe men die veranderingen ook beoordeelt, is zelden het werk van één individu. Allerlei krachten en factoren spelen een rol, de ene minder opvallend dan de andere, doch te samen vormen ze dikwijls een schijnbaar onontwarbaar netwerk van oorzaak en gevolg, of betere gezegd van vele oorzaken en vele gevolgen. Het is de taak van historici, antropologen en sociologen deze kluwen te ontwarren en bepaalde patronen aan te wijzen, die fundamenteel zijn in de onderzochte veranderingsprocessen.

B.N.J. Roskott. Foto familie Roskott

Maar het komt voor dat ondanks de complexiteit van feiten en ontwikkelingen een bepaalde figuur valt aan te wijzen die een dermate belangrijke rol gespeeld heeft in een bepaalde historische periode dat hij of zij aparte aandacht waard is. Zo'n figuur was de Duitse onderwijzer Bernhard Nikolas Johann Roskott, die van 1835 tot ver na zijn dood in 1873 zijn stempel gedrukt heeft op het inlandse volksonderwijs in de residentie Ambon. Aan deze door het Nederlandse Zendelinggenootschap (NZG) uitgezonden onderwijzer is dit essay gewijd.¹

Het begint met een schets van de Molukse wereld die Roskott aantrof bij zijn komst in 1835. Vervolgens wordt nader ingegaan op zijn leven en werken. Ten slotte zal getracht worden een beoordeling te geven van de betekenis die hij gehad heeft voor de volksoontwikkeling in de residentie Ambon.

2 Inleiding

2.1 De residentie Ambon en haar bevolking

In de protestants-christelijke dorpen in de residentie Ambon of de Midden-Molukken (bestaande uit Ambon, het westelijke en centrale deel van Ceram, Buru, Haruku, Saparua, Nusalaut, Ambelau, Manipa, Kelang en Boano) speelden scholen vanaf het begin van de VOC-tijd een belangrijke rol in het publieke leven, niet in de laatste plaats omdat de onderwijzers tevens voorgangers van de kerkelijke gemeenten waren en als zodanig, samen met de dorpschoude en andere vooraanstaande leden van de bevolking (*orang kaya*, *raja*, regenten), de spil van het dagelijks bestaan vormden. De scholen waren de “ruggegraat — van het Ambonse Protestantisme”.²

De kinderen leerden lezen en schrijven aan de hand van de bijbel en op de zanglessen werden de psalmen gezongen. Het islamitische volksdeel, dat hoofdzakelijk woonde op Hitu (het noordelijke schiereiland van Ambon), in enkele negorijen langs de noordkust van Saparua, Haruku, langs de kust van Ceram en op eilandjes voor Ceram's westkust, was tot het einde van de negentiende eeuw geheel van formeel schools onderwijs in Europese zin verstoken. Dit vloeide voort uit het gouvernementsbeleid dat uit de VOC-tijd dateerde en dat ten doel had alle disputen en twisten tussen de christelijke en islamitische volksdelen te voorkomen. Men voerde een beleid van

¹ Voor de 19de-eeuwse kerkgeschiedenis van de Midden-Molukken, zie de Inleiding in: De Jong, *De Protestantse Kerk*, I; zie ook De Jong, “Een verloren generatie zendelingen”.

² Knaap, *Kruidnagelen*, 85, 94-97.

indamming van de islam. Daar kwam bij dat het calvinisme van de Nederlanders als de enig zaligmakende “Ware Religie” werd gezien, terwijl de islam een “sekte” was die terugging op een “valse profeet”.³

Tijdens de twee perioden van Engelse bestuur, die duurden van 17 februari 1796 tot 1 maart 1803 en van 19 februari 1810 tot 25 maart 1817, werd dit beleid voortgezet. In de negentiende eeuw bleef het gouvernement argwanend staan tegenover de islam, daar deze “al vroeg een bron van inspiratie [vormde] om in verzet te komen tegen de vreemde overheersing.”⁴ In de Molukken werd het zendelingen verboden in islamitische negorijen te werken, terwijl van islamitische zijde de contacten met de Nederlanders en de christenen zo veel mogelijk beperkt werden. Er werd aanvankelijk niet overwogen om voor de islamitische bevolking een aparte vorm van volksonderwijs in het leven te roepen, parallel aan het christelijke onderwijs. Pas in de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde dit. Hierover beneden meer. Volgens een in 1833 gehouden volkstelling bedroeg de totale inlandse bevolking van de residentie Ambon op dat moment 54.935 zielen, waarbij van Ceram alleen de negorijen langs de west- en zuidkust waren meegeteld. De stad Ambon telde inclusief de buitenwijken en *dusun* (tuinen in het achterland) 11.814 inwoners, van wie 6829 christenen en 1675 islamieten. De overige 3310 inwoners van de stad waren Europeanen, Chinezen en andere “vreemdelingen”, die niet tot de inlanders gerekend werden. Behalve de stad Ambon bevatte de residentie 108 negorijen met 43.121 inlandse zielen, waarvan 59 door christenen bewoond werden, tezamen 24.488 zielen, en de rest, 49 negorijen, door islamieten, tezamen 17.884 zielen.⁵ Het (christelijke) gouvernementonderwijs bereikte aldus ongeveer tweederde van de inlandse bevolking.

Naast inlandse gouvernementsscholen waren er ook een of twee kleinere scholen die door particulieren werden gedreven en een Hollandse school in Ambon-stad. Doch die particuliere scholen bestonden meestal maar kort en blijven hier buiten beschouwing. Met hen kreeg Roskott niet te maken.⁶

2.2 Kerk, zending en onderwijs: Carey en Kam

Van de eerste generatie zendelingen die na de ondergang van de VOC het kerkelijke leven in de residentie Ambon weer trachtten op te bouwen, was Joseph Kam (1815-1833) ongetwijfeld de bekendste. Maar hij was niet de eerste. Dat was Jabez Carey, een zending van de Baptist Missionary Society (BMS) die van 1814 tot 1818 op Ambon en omliggende eilanden werkte. Bij aankomst constateerde hij een gebrek aan voldoende, goed opgeleid onderwijzers. Hij werd door het Engelse bestuur aangesteld als “Superintendent of Schools” en in die hoedanigheid heeft hij getracht om door een reorganisatie van de opleiding van onderwijzers-voorgangers en inspectie-reizen de staat van de scholen en kerkelijke gemeenten te verbeteren. Doch een verblijf van vier jaar was te kort om veel te kunnen bereiken, terwijl de Nederlanders bezwaar hadden tegen zijn aanblijven na de teruggave van de Molukken.

³ *Ibidem*, hfdst. IV.

⁴ Knaap, “Godsdienstpolitiek”.

⁵ Het verschil van 749 zielen met het totaal wordt gevormd door slaven, van wie de godsdienst niet werd genoteerd. “Generaal Overzicht der zielsbeschrijving”, bijlage bij: GME, “Algemeen Verslag van het Gouvernement der Moluksche Eilanden over den jare 1833”, 31/7/1834, ANRI, AA 1101. Zie ook De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 22.

⁶ *EA 1837*, 173; *EA 1838*, 177, 178.

Na Carey's vertrek nam Kam zijn werk als toezichthouder over de scholen over. Daarnaast richtte hij het "Instituut tot opleiding van bekwame medehelpers" op (1819). De nadruk van deze opleiding lag echter op het gemeentewerk en minder op het onderwijs. Voldoende goede onderwijzers heeft het Instituut niet afgeleverd. In 1825 greep gouverneur P. Merkus (1822-1828) in en bepaalde dat enkele onderwijzers aan de lagere school te Batavia onder het wakend oog van de Inspecteur van het Inlandse Onderwijs moesten worden opgeleid. De overige benodigde onderwijzers ontvingen hun opleiding aan de grootste lagere school van Ambon-stad, zoals ten tijde van de Engelsen ook al gebeurde.⁷ De abiturienten werden, behalve in dorpen op Ambon en de omringende eilanden, tot in de Minahasa⁸ en Zuidooster- en Zuidwester-eilanden toe geplaatst, waar ze zowel een school onder hun hoede kregen als de plaatselijke kerkelijke gemeente.⁹ Ook de regeling-Merkus heeft echter maar weinig resultaten opgeleverd. Behalve zendeling was Kam sinds het overlijden van ds. C. Auwerda van de Indische Kerk van Ambon in 1828 ook waarnemend predikant van die kerk en praeses van de kerkeraad. Verder was hij voorzitter van het Ambonse Medewerkend of Hulpzendinggenootschap, een genootschap dat in 1821 was opgericht om de belangen van het zendingswerk in de Molukken te behartigen en namens het NZG toezicht te houden op de financiën.¹⁰

Tegen het einde van zijn leven kon Kam het vele werk niet meer aan. In december 1832 arriveerde Duitse NZG-zendeling G.F. August Gericke, die een deel van zijn werkzaamheden overnam en hem vergezelde op zijn inspectiereizen langs de gemeenten en scholen buiten Ambon-stad.¹¹ Vanaf mei 1833 deelde Gericke dit werk met zendeling P. Keyser, die evenals hij tot waarnemend predikant in de plaats van Kam werd benoemd.¹² In de nu volgende jaren plaatste het NZG nog enkele zendingen in dit gebied. Gericke beschreef de door Ido Enklaar als "Apostel der Molukken" hoog op het schild verheven Joseph Kam als "eerwaardige grijsaard", over wie hij echter wel "hevige klagten roepen en stellige aanmerkingen maken" moest.¹³ Na de dood van Kam op 18 juli 1833 deelde Gericke het NZG het volgende mee:

De gemeenten zoo op Ambon zelve als de buiten Negorijen verkeerden in eenen deerniswaardigen toestand. Hun onderwijs van onwetende meesters ontvangende, is armzalig; hun weinig christendom is vermengd met Heidensche dwalingen, voorouderlijke gewoontens, bijgeloof en domheid. Aan de zinnelijkheid verslaafd, geven zij zich aan de grootste buitensporigheden over; en vinden hun genot in eet-, zuip- en danspartijen. Hunne zeden zijn zeer verbasterd, en niet zelden heb ik in Negorijen gevonden dat het getal der onechte kinderen in evenredigheid staat, gelijk 1 tot 3.

⁷ Zie De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 35, 48.

⁸ De zending in de Minahasa had nog geen eigen onderwijzersopleiding. Pas in 1852 kreeg de zending daar een kweekschool. Deze stond in Sonder, verhuisde in 1855 naar Tanawangko en was vanaf 1886 gevestigd in Kuranga/Tomohon. Behalve in de theoretische vakken kregen de leerlingen (vanaf 1881) ook les in vakken als vlechten en houtbewerking. "Wat deelen reizigers ons over de zending in de Menahasse mede?", spec. 68-69.

⁹ Enklaar, *Joseph Kam*, 112-116.

¹⁰ *EA 1822*, 776.

¹¹ G.F.A. Gericke a. Hb NZG, 12/1/1833, UA, ARvdZ 29/5/A.

¹² P. Keyser, ca 1804-1840; 1833-1837 zendeling te Ambon, tevens wvd pred.; 1837-1840 te Wai (Ambon).

¹³ G.F.A. Gericke a. Hb NZG, 9/6/1833, UA, ARvdZ 29/5/A.

De opkomst der gemeente is nogal vrij groot. Drie of vier weken voor de bediening van het Heilige Avondmaal leven zij zeer ingetogen, maar naauwelijks is deze plegtigheid daer over, of zij gaan wederom hunnen ouden gang. Hunne gewoontens bij de begrafenis hunner ouders, vrienden en kennissen zijn ontroerend. Zoodra bijvoorbeeld de vader van het huisgezin gestorven is, wordt onmiddellijk kennis gegeven aan de geheele familie, en aan alle vrienden.

Deze begeven zich dadelijk in zwart gekleed naar het sterfhuis, om te kondoleren, en hunne geschenken tot de aanstaande feestdagen te brengen. Het lijk wordt behoorig gereinigd en in eene kist gedaan; en nog eer het ter aarde wordt gebracht, is er eene nogal taamlijk vroolijke maaltijd.

Is aan het lijk de laatste eere bewezen, dan keeren de vrienden wederom terug naar het sterfhuis, om de weduwe te troosten. Dit troosten verandert zich al spoedig door het nuttigen van den velen drank, in vreugde. De eersten avond keeren zij nog naar huis, maar naauwelijks glooren de eerste kimme van den dageraad, of zij keeren terug naar het sterfhuis. Tot de eet- en suippartijen paart zich nu het spelen, en het slot van het driedaagsche feest is, dat de weduwe nieuwe kennis heeft gemaakt, en de vrienden beschonken en vijandig uit elkander gaan.

Welke grof zinnelijke en afschuwelijke zeden. Zijn dat dagen des treurens? Op zulke feeste worden gewoonlijk de jonge dochters van hunne onschuld beroofd, en het grootste getal der onechte kinderen heeft daar zijnen oorsprong. Jarenlang wordt het geld voor zulke feeste verzameld. Ach hoe sterk is alhier het rijk der duisternis bebolwerkt! Hoe magtig satans setel? Alleen door de almachtige kragt, die Christus uit de dooden heeft opgewekt, kan dit rijk ten deele vernietigd en overwonnen worden.¹⁴

Was Gericke's aandacht vooral gericht op het in gereformeerd-koloniale ogen abominabele godsdienstige leven van de Molukkers, de waarnemend gouverneur van de Molukse eilanden jhr F.V.A. Ridder de Stuers (1837-1841) uitte kort na zijn aankomst zijn onvrede over het bestaande volksonderwijs:

Wanneer men, bij het intreden eener Negerij, de geheel in het zwart gekleede jeugd, met derzelve leeraar aan het hoofd, in orde geschaard onder het lommerrijk geboomte, gezamentlijk het treurig psalmgezing hoort aanheffen, moet de aangename indruk van dit gezicht doen gelooven aan het groote nut dier scholen; dan jammer dat, bij eene nadere beschouwing, deze indruk grootendeels verdwijnt; want de scholen, die anders zoo nuttig zijn tot vorming van de jeugd, dienen hier alleen tot het werktuigelijk van buiten leeren van eenige psalmen en het afschrijven van den in het Maleitsch vertaalden Bijbel.

— — — te wenschen ware het, dat er andere schoolboeken waren, dan de tot dus verre in gebruik zijnde, ten einde hun een beter begrip te geven van hunne pligten tot de boven hen gestelde hoofden en het Gouvernement, en zij tevens meer tot arbeid en vlijt konden worden aangespoord en de goede gevolgen hiervan konden komen te beseffen, een en ander naar hunne begrippen, naar hunne behoeften en vorderingen

¹⁴ G.F.A. Gericke a. Hb NZG, 9/6/1833, UA, ARvdZ 29/5/A.

in beschaving ingerigt; eene behoefte, die sinds vele jaren als dringend noodzakelijk erkend is, zonder dat tot dusverre daaraan eenig gevolg gegeven is.¹⁵

3 B.N.J. Roskott

3.1 Herkomst

Dergelijke berichten moeten in Nederland ontluisterend hebben gewerkt op de nagedachtenis van Kam. Het NZG beseftte dat het noodzakelijk was alle aandacht te geven aan de verbetering van de opleiding van inheemse onderwijzers en voorgangers. De man die werd aangesteld om het onderwijs op een hoger plan te brengen was een Duitser, genaamd Bernhard Nikolas Johann Roskott. Hij werd geboren op 12 oktober 1811 en overleed in Ambon op 5 september 1873.¹⁶ Zijn geboorteplaats was Gildehaus in het graafschap Bentheim in Duitsland, ten oosten van Oldenzaal. Zijn grootvader Augustus Ernestus Roskott was er tot zijn dood in 1770 predikant geweest. Zijn vader, die ook Augustus Ernestus Roskott heette, had door de napoleontische oorlogen grote verliezen geleden. Toen Bernhard geboren werd dreef hij een winkel; van 1842 tot 1846 was hij burgemeester van Gildehaus. Uit zijn eerste huwelijk had vader Augustus drie dochters, hierop volgden uit zijn tweede huwelijk Bernhard, het onderwerp van dit essay, en een aantal andere kinderen.¹⁷

Bernhard volgde een onderwijzersopleiding, waarna hij in Amersfoort emplooi vond als onderwijzer derde rang en secondant op de Franse school, de – in die tijd moderne – tegenhanger van de Latijnse school. Roskott was lid van de Hervormde Kerk en beheerste, naar eigen zeggen, behalve het Nederlands, ook het hoog- en laag-Duits, Frans en Engels.¹⁸ Begin januari 1834 meldde hij zich bij het NZG en in april van dat jaar werd hij aangenomen als “medehelper in het onderwijzen der jeugd en het aankweken van hulp-onderwijzers uit de inboorlingen”, zoals het NZG-bestuur het in zijn instructie formuleerde.¹⁹ Hij werd niet geordend tot zendeling.²⁰ De opleiding die hij van het NZG in Rotterdam kreeg, duurde twee maanden en concentreerde zich op bijbelkennis. Hij kreeg geen aanvullende opleiding pedagogiek.

3.2 Naar Ambon

In juli 1834 vertrok Roskott naar Indië²¹ en op 17 maart 1835 zette hij voet aan wal op Ambon, bijna een jaar na de dood van Gericke (1 juni 1834) en bijna twee jaar na het overlijden van Kam.²² Roskott en Gericke waren totaal verschillende karakters. In tegenstelling tot Gericke, die alom zonde en verderf zag en waar hij kon beelden en andere heilige of magische zaken van de pre-christelijke godsdienst vernietigde of in zee gooide, was Roskott onder de indruk van wat hij aantrof en wees zijn bestuurders in Rotterdam op de mogelijkheden en kansen het volksonderwijs

¹⁵ F.V.A. de Stuers a. GGvNI, 18/12/1837, in *EA 1939*, 9-10.

¹⁶ Zijn parenteel geeft geen geboortedatum, maar meldt dat hij werd gedoopt op 15 sept. 1810. Zie <http://www.roskott.nl/Reports%20-%20Character%20based/JWE%20Parenteel.htm#p13>. Hier wordt tevens vermeld dat tussen de doopdatum van het oudste en van het jongste kind van Augustus 44 jaar gelegen (zouden) hebben.

¹⁷ Gegevens van M.A. Lotronto-Roskott, Spijkenisse, en Truus Daalder-Broekman, Adelaide, Australië. P.J. Laan a. J.L. Vorstman, lid van de Commissie van Onderzoek en Toezigt van het NZG, 9/1/1834, UA, ARvdZ 34/5, meldt dat B.N.J. Roskott twee broers en een zuster had, en dat Roskott's vader winkelier was, niet dat hij (ook) burgemeester was.

¹⁸ P.J. Laan a. J.L. Vorstman, 9/1/1834, UA, ARvdZ 34/5.

¹⁹ Zijn instructie in *EA 1834*, 354-360.

²⁰ Bezoekend NZG-Inspector Van Rhijn stelde het NZG in 1847 voor Roskott tot zendeling te ordenen, *EA 1847*, 155. Dat nam zijn voorstel niet over, *EA 1847*, 158.

²¹ *EA 1834*, 327-328.

²² *EA 1835*, 143-144.

te verbeteren. In een van zijn eerste berichten vanuit zijn nieuwe standplaats zei hij getroffen te zijn door “de beschaafdheid der bevolking” en haar intelligentie. Zijns inziens waren de Ambone- se christenen “ingenomen” met het christendom.²³ Wel onderschreef hij de klacht dat op veel scholen onderwijzers stonden die ongeschikt waren voor hun werk.²⁴ Een aantal kon niet schrijven en de meesten konden op zijn best gebrekkig lezen.²⁵ Zijn kritiek op de onderwijzers loog er niet om maar hij stak zijn lof voor de schooljeugd evenmin onder stoelen of banken (1835):

— — — de meesters zijn, met weinige uitzonderingen, in hun vak ellendige stumpers, en tot niets minder dan tot onderwijzen in staat; de kinderen hebben eenen voortreffelijken aanleg, en meest allen een bewonderenswaardig sterk geheugen, zoodat kleine kinderen, die nog geen’ letter kenden, geheele vragenboeken van buiten konden opzeggen.²⁶

3.3 Roskott en de Twijsels

Dat Roskott onder de indruk was van de beschaving en intelligentie van de Ambonezen, zal ongetwijfeld mede te danken zijn geweest aan de kringen waarin hij van meet af aan verkeerde: de indo-Europese familie Twijssel. Van groot belang voor hem persoonlijk als ook voor zijn werk was zijn huwelijk met Sara Maria Elizabeth (Elize) Twijssel (1818 - 14/9/1856). Ze was een nicht van J.E. Twijssel, een der rijkste en meest vooraanstaande ingezetenen van Ambon.²⁷ Men krijgt de indruk dat dit een gearrangeerd huwelijk was, want niet alleen deelde Roskott zijn werkgever in Nederland mee dat het hem “zeer werd aangeraden”, maar het werd ook binnen enkele maanden na zijn aankomst op Ambon gesloten.²⁸ Het geslacht Twijssel stamde af van Georg Everhard Rumphius (Hanau, Dld, 1628 - Ambon, 1702), een fortbouwder in dienst van de VOC en tevens de grondlegger van de wetenschappelijke bestudering van de flora en fauna van Ambon en de omringende wateren. Sommige Twijsels bekleedden functies bij het gouvernement, andere bezaten een aannemersbedrijf, steen- en pannenbakkerijen, en bij Laha en Rumah Tiga op het noordelijke schiereiland Hitu had J.E. Twijssel uitgestrekte landerijen. Die waren volgens Roskott de “grootste en schoonste niet alleen van de geheele omstreek, maar ook van geheel het eiland”.²⁹ J.E. Twijssel, en na hem zijn zoon G.E. Twijssel (geb. 1823), was een handelaar en contractant van het gouvernement, en leverde dakpannen, bouwstenen, houtwerken en vlees. Van Java en Makassar importeerde hij rijst, lijnwaden en ijzer, en van de Coromandel-kust katoenen stoffen, koperen gebruiksvoorwerpen, aardewerk en andere goederen. Elize verkeerde zelf ook “in bemiddelde omstandigheden”.³⁰ Dankzij dit huwelijk behoorde Roskott tot “de fijn beschaafden, tot de Ambonsche hooge aristocratie”.³¹ Zijn veestapel was in de jaren vijftig de grootste van

²³ EA 1835, 144.

²⁴ EA 1835, 169.

²⁵ Enklaar, *Joseph Kam*, 112-116.

²⁶ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 80.

²⁷ J.E. Twijssel; 1796-1843; ondernemer; 1824 lid van de Raad van Justitie; 1825-1826 lid van de Wees- en Boedelkamer; bestuurslid van het Ambonse Hulpzendingengenootschap.

²⁸ EA 1835, 169.

²⁹ B.N.J. Roskott a. Hb NZG, 6/8/1860, UA, ARvdZ 34/5.

³⁰ EA 1839, 105.

³¹ B.N.J. Roskott a. Hb NZG, 6/8/1860, UA, ARvdZ 34/5.

Ambon. De verkoop van slachtvee leverde hem veel geld op, waarvan hij een deel voor zijn werk gebruikte.³² Ook van de opbrengst van zijn sago-tuinen besteedde hij een deel hieraan.³³ Zijn verstandhouding met het Ambonse gouvernement was en bleef uitstekend.³⁴ In 1847 maakte hij met de gouverneur van de Molukken J.B. Cleerens (1846-1850) een ontdekkingsreis door het vrijwel onbekende noorden van Buru. Als vanzelf vielen hem eervolle benoeringen ten deel, zoals in de jaren 1850-1852 toen lid was van de Raad van Justitie in Ambon, waarvan ook enkele Twijsels lid waren geweest. In 1862 werd hij benoemd tot buitengewoon lid van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen.³⁵ Zijn vooraanstaande maatschappelijke positie heeft hem in staat gesteld zijn doelen op het gebied van volksonderwijs en -ontwikkeling voor een belangrijk deel te realiseren.

4 Roskott's werkzaamheden

4.1 De Maleise scholen

Evenals in de VOC-tijd waren na het vertrek van Jabez Carey in 1818 de predikanten van de Indische Kerk van Ambon de belangrijkste inspecteurs van het volksonderwijs in de residentie Ambon. De Nederlandse Onderwijswet van 1806 maakte deze constructie mogelijk. Ondanks het feit dat zowel op Java als in Nederland het schoolwezen en de kerk formeel verschillende en gescheiden instituties waren, zag in de Midden-Molukken de kerk via haar predikanten, met name Kam, zo toe op het christelijk karakter van de gouvernementsscholen. Bovendien was het gouvernement voor de voorziening van de scholen met personeel en leermiddelen op de kerk aangewezen.³⁶

Na de dood van Joseph Kam in 1833 kwam niet zozeer het christelijk karakter van de gouvernementsscholen ter discussie te staan als wel de innige band tussen het gouvernementsvolksonderwijs enerzijds en de kerkeraad van Ambon en het NZG anderzijds. Dat was in de eerste jaren na de teruggaven van de archipel door de Engelsen ook al gebeurd, doch toen was die discussie slechts van korte duur geweest en had geen consequenties gehad.³⁷ Deze keer ging het anders.

4.2 Het "Instituut van Ellinghuysen"

Gericke had de toenmalige gouverneur van de Molukse eilanden, A.A. Ellinghuysen (1829-1836), in 1833 voorgesteld een kweekschool voor het volksonderwijs op te richten en hem een lesplan voorgelegd.³⁸ Hoewel de gouverneur hier niet onwelwillend tegenover leek te staan, was een zendeling in zijn ogen niet de geschikte figuur voor een dergelijke onderneming. Het NZG dacht daar kennelijk net zo over en zond een professionele onderwijzer, Roskott. De gouverneur had echter aanvankelijk andere plannen met Roskott. Hij nodigde hem uit in gouvernementdienst te treden en hoofd van de Hollandse school in Ambon-stad te worden. Roskott wees dit voorstel van de hand en hield vast aan de wens van het NZG om een kweekschool te starten. De gouverneur stemde hier uiteindelijk mee in. Roskott's banden met de Twijsels hebben hierbij ongetwijfeld

³² B.N.J. Roskott a. Hb NZG, 7/5/1843, 2/6/1860, UA, ARvdZ 34/5.

³³ EA 1864, 54-56.

³⁴ "Varia" (1850).

³⁵ "Bestuursvergadering – – – 13/7/1861", 121.

³⁶ Enklaar, *Joseph Kam*, 112-116.

³⁷ Van der Kemp, "Van den Ambonschen zendeling J. Carey, 1814-1817", 228.

³⁸ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 69.

een rol gespeeld. Ellinghuysen heeft vervolgens een krachtig stempel op de kweekschool gedrukt, zo zeer zelfs dat al snel sprake was van het “Instituut van Ellinghuysen”.

Ten aanzien van de plaats van Roskott’s kweekschool of Instituut in de Molukse samenleving bestonden twee visies, die elkaar in hun consequenties gedeeltelijk overlaptten. Enerzijds was er het NZG, dat het Instituut beschouwde als voortzetting van het werk van Kam en daarmee als zijn verantwoordelijkheid. Het was in zijn visie in de eerste plaats bedoeld om via de opleiding van schoolmeesters en gemeentevoorgangers te werken aan de opbouw van de inlandse christenheid en aan de kerstening van het niet-christelijke volksdeel.

Deels daartegenover stond het Nederlandse bestuur dat het protestantse christendom beschouwde als garantie van een stabiele samenleving.³⁹ Het bestuur verlangde dat het Instituut werd ingezet om de inheemse bevolking op te voeden tot geletterde, welvarende en loyale onderdanen, die in vrede met elkaar en met het gouvernement leefden. Roskott heeft getracht aan de wensen van zowel het NZG als het gouvernement tegemoet te komen. Veel ruimte had hij niet. De latere constatering dat aan zijn werk een “meer zuiver paedagogische grondslag ontbreekt” was zeker correct, maar kan slechts in beperkte mate als verwijt aan het adres van Roskott gezien worden. Niemand kon garanderen dat goede gemeentevoorgangers ook goede onderwijzers zouden zijn en omgekeerd.⁴⁰

Een der eerste bestuursambtenaren die zijn visie op het volksonderwijs expliciet formuleerde was gouverneur P. Merkus in 1825. Hij bepaalde dat het lesprogramma van de kwekelingen zou omvatten “het schrijven, lezen, rekenen, de kennis der Nederduitsche taal, en zoodanige andere wetenschap, als voor den inlander in het dagelijksch leven nuttig en dienstig kunnen zijn”.⁴¹ Zijn opvolger Ellinghuysen ging een stap verder en vond dat “van wege de onrustigheid van derzelver karakter” de vakken aardrijkskunde anders dan die van Palestina en algemene geschiedenis niet onderwezen mochten worden.⁴² Roskott heeft zich daar aan gehouden. Via een en hetzelfde curriculum leidde hij jongens op tot onderwijzer en gemeentevoorganger.

In het verlengde hiervan schreef de Ambonse Subcommissie van Onderwijs Roskott voor welke schoolboeken op de volksscholen gebruikt moesten worden. Net als Merkus dacht Ellinghuysen aan het jaar 1817, toen onder meer angst voor de gevolgen van uit Europa overgewaaiden Verlichtingsideeën – men name de gedachte van de scheiding van kerk en staat – de loyaliteit van een deel van de bevolking jegens het Nederlandse koloniale gezag had ondermijnd. De vrees dat de vooraanstaande positie van de kerk en die van haar zuilen, de schoolmeesters, in de Molukse samenleving zou worden ondermijnd had toen geleid tot de “vrome” Pattimura-opstand.⁴³ Verontrustend voor de Nederlanders was niet alleen dat de opstand was uitgebroken onder christenen en dat de belangrijkste leiders schoolmeesters waren, maar ook dat in het algemeen de christelijke negorijen roeriger waren en moeilijker te besturen dan de islamitische. Hieraan mocht op geen enkele wijze voedsel gegeven worden.⁴⁴

³⁹ Knaap, *Kruidnagelen*, 83-89.

⁴⁰ De Clercq, “De tegenwoordige toestand van het inlandsch onderwijs”, 337.

⁴¹ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 35.

⁴² *EA 1836*, 30.

⁴³ Die werd geleid door Thomas “Pattimura” Matulesy en woedde op de geheel of grotendeels christelijke eilanden Saparua, Haruku en Nusalaut, in enkele islamitische negorijen langs de Baai van Piru op Zuid-Ceram en verder naar het oosten, alsmede in de overwegend islamitische kuststreek tussen Hila en Larike op Hitu (noordwest-Ambon).

⁴⁴ De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 95.

Anders dan in het Europa van de Verlichting, waar bijvoorbeeld de bijbelse zondeval zich ontwikkelde tot een paradigma van intellectuele en morele mondigheid van de mens, had het volksonderwijs op de Ambonse eilanden (of elders in Indië) in de 19de eeuw geen emancipatorische functie. Het moest loyale onderdanen van kerk en staat afleveren en het lesprogramma moest beperkt blijven tot schoonschrijven, zingen, godsdienstonderwijs en zuiver of hoog-Maleis (Malakka-Maleis) om de bijbel en andere nuttige Maleise werken te kunnen begrijpen, en rekenen om de kinderen het gebruik van Nederlandse maten en gewichten bij te brengen.⁴⁵

Het was Ellinghuysen's bedoeling dat de abituriënten van de driejarige kweekschool naar de mate van de behoeften als onderwijzers in de dorpen werden geplaatst, waar ze dan tevens catechisatie gaven en op zondag voorlezing in de godsdienstoefening hielden. Bij voorkeur dienden zoons van regenten en voornamen christen-inlanders tot onderwijzer te worden opgeleid, een praktijk die al sinds de 17de eeuw bestond.⁴⁶

Ondanks de aanvankelijke bezwaren van het NZG heeft Roskott zich aan dit laatste gehouden, de meeste van zijn kwekelingen waren zonen van regenten, onderwijzers, vrije burgers en dorpsoudsten. Dat nam niet weg dat soms ook jongens uit de lagere standen werden toegelaten.⁴⁷ Ellinghuysen zag als niet onbelangrijk voordeel van deze regeling, of misschien wel als het belangrijkste voordeel, dat uit de schoolmeesters loyale en bekwame dorpschouwen en andere inlandse steunpilaren van het koloniale bestel konden worden gerekruteerd, zodat in een dorp het wereldlijke, morele en religieuze gezag in een persoon verenigd waren.⁴⁸ Toen Joseph Pattiasina begin 1840 naast zijn schoolmeesterschap tot hoofd van de negorij Booy op Saparua benoemd werd, de eerste door het Instituut afgeleverde schoolmeester met wie dit gebeurde, was dit geheel conform de wensen van het gouvernement. Ook het NZG stemde er van harte mee in dat christenen in leidinggevende overheidsfuncties benoemd werden. Het wenste dat deze dubbelfunctie op zo veel mogelijk plaatsen werd ingevoerd.⁴⁹

4.3 De kwekelingen

Het Instituut werd gehuisvest in een gebouwtje dat Roskott in 1835 met financiële hulp van zijn schoonfamilie Twijssel in de kampong Batu Merah ten noorden van fort Nieuw Victoria liet bouwen, van oudsher een belangrijk centrum van de islam in de Midden-Molukken.⁵⁰ Het bleef tot 1838 in gebruik, toen het te klein was geworden. In dat jaar werd in Batu Merah een nieuw complex gebouwd, bestaande uit een werkplaats voor de bestelde nieuwe drukpers en een werkenwoongedeelte voor de kwekelingen. Het gebouw bevatte twintig slaapplekken en een ziekenkamer met zes tot acht bedden. Roskott opende ook een voorbereidende klas, die geleid werd door zijn vrouw, waaruit de opengevallen plaatsen op de kweekschool konden worden aangevuld.⁵¹ In 1842 werd de volksschool van Mardika, een naburige wijk van Ambon-stad, aan het Instituut

⁴⁵ Voor het lesrooster van 1841 en het gebruikte lesmateriaal, zie *EA 1841*, 307-308; vgl. De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 126.

⁴⁶ Knaap, *Kruidnagelen*, 91-92.

⁴⁷ In 1845 hadden vijf van de achttien kwekelingen een "negorijman" als vader, zie De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 127; vgl. *EA 1841*, 305.

⁴⁸ GME, "Algemeen Verslag van het Gouvernement der Moluksche Eilanden over den jare 1833", 31/7/1834, ANRI, AA 1101; Knaap, *Kruidnagelen*, 81.

⁴⁹ *EA 1841*, 55; *EA 1843*, 167.

⁵⁰ Heeres, "Eene Engelsche lezing", 324.

⁵¹ *EA 1839*, 22-23.

verbonden om te worden gebruikt als normaalschool waar de kwekelingen de gelegenheid kregen praktijkervaring op te doen.⁵² Sinds 1843 werkte er een onderwijzer in het weeshuis van de diaconie in Ambon-stad. Soms werd er een tijdelijk als assistent aan een zendeling ter beschikking gesteld.⁵³

Het aantal scholen nam gestaag toe en daarmee ook de vraag naar onderwijzers. De eerste abiturienten verlieten al na een jaar (1836) de kweekschool om aan een school te worden aangesteld.⁵⁴ Ook daarna gebeurde het dat leerlingen al na een of twee jaar de kweekschool verlieten om ergens een dringende vacature te vervullen.⁵⁵ Werden aanvankelijk niet meer dan zeven kwekelingen op het Instituut toegelaten, binnen enkele jaren werd hun aantal uitgebreid tot twaalf.⁵⁶ In 1843 waren er achttien,⁵⁷ eind 1854 29, eind 1858 30 en eind 1859 waren er 40 kwekelingen met 80 leerlingen in de voorklas. In 1860 waren er op de 77 scholen (met 8141 leerlingen) in de residentie Ambon ruim 50 vacatures,⁵⁸ de meeste voor de functie van hulponderwijzer. Het aantal eenmansscholen begon in deze jaren af te nemen, wat de kwaliteit van het onderwijs zeker ten goede gekomen zal zijn.⁵⁹

De bijdrage die Roskott's Instituut en, via de financiering en logistieke steun, het NZG aan het christelijke volksonderwijs hebben gegeven was aanzienlijk. Roskott kreeg verzoeken om onderwijzers niet alleen van de Subcommissie van Onderwijs van Ambon maar ook van de Hoofdcommissie van Onderwijs in Batavia. Het Instituut heeft tijdens zijn bestaan tientallen onderwijzers afgeleverd. Die werden tot in alle uithoeken van de Grote Oost geplaatst, van de Molukken en Noord-Celebes tot de Kleine Sunda-eilanden en West-Timor en omliggende eilanden als Roti en op de Zuidooster- en Zuidwester-eilanden.⁶⁰

4.4 Roskott's publicitaire werk

Voor scholen en catechisatie waren lesboeken en ander materiaal nodig. In de Midden-Molukken, zoals ook op tal van andere plaatsen in de Grote Oost en elders in Indië, bestond daaraan aan het begin van de negentiende eeuw een groot gebrek. Het weinige materiaal dat beschikbaar was, zoals de nog steeds op grote schaal in gebruik zijnde bijbel in de vertaling van Leijdecker uit 1731-1733,⁶¹ de catechismus en bijbehorende vraagboekjes, was meestal in het hoog-Maleis gesteld, ook wel "dat wetenschappelijk, dat boeken- of manuscripten-Maleisch", zuiver Maleis, "Malakka-Maleis"⁶² en "klassiek-Maleis" genoemd. Door de vele fouten, vreemde zegswijzen en Arabische en Perzische woorden waren Leidecker en andere teksten voor inlandse christenen

⁵² EA 1843, 164-165.

⁵³ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 110; EA 1843, 166-167.

⁵⁴ EA 1836, 120.

⁵⁵ EA 1838, 129-130

⁵⁶ De leerlingen waren allen tussen de 20 en 25 jaar oud. Voor de namen van de twaalf leerlingen in 1839 en van de aangestelde onderwijzers, die er waren opgeleid, zie EA 1840, 119-121; idem voor 1841, zie EA 1841, 301-302.

⁵⁷ EA 1847, 15-16. De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 110.

⁵⁸ Hiervan waren zes genootschapsscholen. Deze werden in deze jaren aan het gouvernement overgedragen. EA 1862, 47.

⁵⁹ "Algemeen Verslag aangaande de inlandsche Christen Scholen in de Residentie Amboina voor het jaar 1860, opgemaakt door den schoolopziener B.N.J. Roskott", nov. 1860, UA, ARvdZ 34/5; vgl. EA 1863, 501.

⁶⁰ EA 1846, 13; EA 1858, 133.

⁶¹ Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, I, hfdst. VIII.

⁶² Term van Niemann, EA 1866, 72.

vaak moeilijk te begrijpen, een kwestie waarover Valentijn reeds het een en ander gezegd heeft en waar in de 19de eeuw veel over geklaagd werd.⁶³

Als gevolg van de herleving begin 19de eeuw van het onderwijs en het kerkelijk leven na de ondergang van de VOC groeide de vraag naar gedrukte reken- en leesboeken, bijbels en bijbelgedeelten, handleidingen bij het lezen van de bijbel, landkaarten van Palestina, gezang- en psalmboeken, preken en zendingliederen, bijbelse geschiedenissen, catechisatieboekjes, de Heidelbergse Catechismus, allerlei traktaten, opbouwende volkslectuur en wat dies meer zij.⁶⁴ Om hierin te voorzien viel men soms terug op prekenbundels en een catechismus uit de VOC-tijd; soms werd bestaand werk uit het Nederlands in het Maleis vertaald, zoals *Stukjes* van het NZG.⁶⁵

Ook zendelingen in de Molukken, Noord-Celebes, West-Timor, Java, Singapore⁶⁶ en het Britse Bijbelgenootschap, de *British and Foreign Bible Society*, in Malakka herzagen delen van de Maleise bijbel en schreven of vertaalden traktaten, preken en school-, kerk- en lesboeken in het Maleis en in enkele streekstalen.⁶⁷ Van de Nederlandse zendelingen hebben vooral R. le Bruijn en G. Heijmering op West-Timor veel vertaald, maar het meeste daarvan was ongeschikt voor gebruik.⁶⁸ Volgens de BMS-historicus Payne⁶⁹ vertaalde ook Jabez Carey gedurende zijn verblijf op Ambon enkele titels zoals Watts' *Catechism*⁷⁰ en *Call* van de puritein Baxter⁷¹. De *Calcutta Auxiliary Bible Society* liet speciaal voor de Molukken een Maleis Nieuwe Testament herdrukken in een oplaag van 3000 exemplaren, zowel in Latijnse als in Arabische letter, die tijdens het Engelse bestuur (1810-1817) werden verspreid.⁷² Dit alles kon echter het tekort aan bijbels en andere christelijke lectuur in de Molukken niet opheffen, te meer niet doordat het Maleis dat daar gesproken werd, het laag-Maleis of Ambons Maleis, verschilde van het Malakka-Maleis dat daar door maar weinig mensen begrepen werd.

Na aankomst zette Roskott zich aan het vervaardigen van boekjes in het Ambons of laag-Maleis, of het "middel-Maleis" zoals hij het noemde, ten behoeve van zijn kwekelingen. Ook voor de volksscholen vertaalde hij verschillende lesboekjes uit het Nederlands en Duits.⁷³ Een van zijn eerste Maleise schoolboekjes handelde over maten en gewichten (ca 1836).⁷⁴ Zijn werk en plannen werden goed ontvangen, want in 1837 ontving hij een aansporing van gouverneur De Stuers om op de ingeslagen weg voort te gaan. De Stuers ergerde zich aan de slechte kwaliteit van veel in het Maleis vertaalde Nederlandse schoolboeken, waaronder de vertalingen van Le Bruijn,

⁶³ Brumund, "De Maleische Christenen hebben geen Bijbel", 170; *EA 1873*, 27-35; Niemann, *Bijdragen*, 23.

⁶⁴ De firma Joh. Enschede was lange tijd de enige drukker in Nederland die Maleise teksten met Arabische tekens kon drukken. Vanaf 1837 verzorgde M. Wijt en Zonen in Rotterdam de Maleise uitgaven. *EA 1837*, 256; *EA 1938*, 24; *EA 1857*, 118-119.

⁶⁵ *EA 1839*, 29-30.

⁶⁶ *EA 1838*, 156; *EA 1840*, 79-80; *EA 1843*, 99-100; zoals B.P. Keasberry, die in Singapore delen van de Maleise bijbel herzag, Swellengrebel, *In Leijdeckers voetspoor*, I, s.v.

⁶⁷ Zie bijv. *EA 1835*, 12; *EA 1838*, 33-34, 85-95, 156, 160-161, 200; "Survey of Protestant Missions for 1823", 258-260.

⁶⁸ *EA 1846*, 124-125, geeft een lijst met 27 titels van Heijmering.

⁶⁹ Payne, *South-East of Serampore*, 21.

⁷⁰ Isaac Watts, *A catechism for children*. Windhah [Windham, Conn.], 1795.

⁷¹ Richard Baxter, *Call to the unconverted to turn and live, etc.* Londen: W. Baynes, 1806.

⁷² "The Calcutta Auxiliary Bible Society", 67-68.

⁷³ *EA 1835*, 169.

⁷⁴ *EA 1837*, 264-165.

die op dat moment in zijn ressort in gebruik waren.⁷⁵ De Stuers herinnerde Roskott tevens aan de instructies van Ellinghuysen. De gouverneur was niet alleen beducht voor een herhaling van de opstand in 1817⁷⁶ maar ook voor die 1829:

De zendeling-leeraaren kunnen veel nut stichten, wanneer zij — — goede denkbeelden aan de kinderen trachten in te prenten, en de schoolonderwijzers meer en meer aan het Bestuur gehecht doen zijn. Men heeft er velen in den befaamden opstand van het jaar 1829 van geheel andere gevoelens verdacht gehouden, hoewel slechts een of twee daarvan hebben kunnen overtuigd worden.⁷⁷

In de ogen van De Stuers was verwantschap van de inlandse bevolking met de koloniale machthebbers in culturele en godsdienstige aangelegenheden een zeer belangrijk sociaal en politiek bindmiddel. Politieke en bestuurlijke stabiliteit stond boven aan zijn agenda en Roskott kon hem daarbij behulpzaam zijn. Goed onderwijs was volgens hem een veel betere methode om de loyaliteit van de bevolking jegens de overheid te bevorderen dan de “zoogenaamde bekeeringen, waarvan de uitkomsten, althans hier te lande, mij gebleken zijn van niet veel belang te zijn”, welk oordeel misschien niet geheel los staat van het feit dat De Stuers rooms-katholiek was en daardoor weinig sympathie gehad zal hebben voor de protestantse zending.⁷⁸

Maar anderen waren minder ingenomen met Roskott's vertaalwerk. Scherp was de kritiek van J.E. Höfker (Höveker), een zendeling die sinds 1834 waarnemend predikant van de Indische Kerk op Ternate was. In een brief van 10 mei 1837 stelde hij het NZG-bestuur ervan op de hoogte dat Roskott nog veel te kort in Indië was en het Maleis nog te weinig beheerste om schoolboeken in die taal te kunnen uitgeven en om een kweekschool te kunnen beginnen waar hij inlandse schoolmeesters moest opleiden. Hij adviseerde het bestuur dringend om hem van het Instituut weg te halen en ander werk te geven.⁷⁹

4.5 Drukkerij

Het NZG had drie drukkerijen in de Grote Oost: Ambon, Kupang (West-Timor) en Tomohon (Noord-Celebes). De drukkerij die Kam in Ambon had gehad en die bediend werd door zijn

⁷⁵ Bedoeld zijn de vertalingen van Le Bruijn van de boekjes van H. Wester, waaronder *Kitab Midras jang dalamnja ada tersimpan babarapa fatsal jang pendekh dan berguna, akan debatjakan*. Terkarang dalam bahasa Wolandawija, Guna segala Anak² Midras, awleh Tuwan Pemarentah Midras H. Wester, dan Tersalin kapada bahasa Malajuw awleh R. le Bruyn, Surohan Indjil di-pulaw Timor. Tertara di-Batawijah, di-Pataraan Karadjaan. 1829; herdrukt o.m. in 1838, 1861, 1862, 1863. Ook anderen stoorden zich aan het slechte Maleis van Le Bruijn, *EA 1863*, 62-66. Het bezwaar tegen de vertalingen van Le Bruijn was dat hij, door zich streng aan de oorspronkelijke tekst te houden, te letterlijk vertaald had. *EA 1840*, 121-122. Zie verder De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, voetnoot 577.

⁷⁶ Idema, “De oorzaken van den opstand van Saparoea in 1817”.

⁷⁷ D.w.z. slechts een of twee hebben die “andere gevoelens” toegegeven. *EA 1839*, 12. De aanleiding voor deze opstand was de strafoverplaatsing in 1829 van de meester der 1^e klasse te Porto/Haria op Saparua, Josef Manupassa, als meester der 2^e klasse naar Mardika, nabij Ambon-stad, wegens “zijn onrustig gedrag”. Hij werd verdacht van betrokkenheid van een eerdere poging tot opstand op Ambon in 1827. Zie “Beknopt verhaal”. “Extract uit het Register der Handelingen en Besluiten van den Gouverneur der Moluksche Eilanden”, Nr 3; en C. Boers, secr., a. SCO, Ambon, 27/10/1829, beide stukken in ANRI, AA 1056b.

⁷⁸ *EA 1839*, 8, 10.

⁷⁹ *EA 1837*, 264-265.

leerlingen was sinds jaren in verval en onbruikbaar.⁸⁰ Vanaf 1841 beschikte Roskott over een nieuwe drukpers, waarop overigens geen letter gedrukt mocht worden zonder toestemming van het NZG-bestuur.⁸¹ Gelet op het uitgangspunt van het NZG, lag dat voor de hand. Het genootschap beoogde niet “de voortplanting van Theologische Concepten, maar van het ware Christendom”, aldus het bestuur in 1799, zonder overigens aan te geven wat precies dat ware christendom was.⁸² Men wenste ervoor te waken dat Europese theologische en kerkelijke disputen naar het zendingsveld zouden worden overgebracht en daar onder de nieuwe christenen scheiding der geesten zouden veroorzaken.

Liet men aanvankelijk de zendelingen in goed vertrouwen hun gang gaan, vanaf 1852 controleerde het bestuur alle manuscripten vooraf, niet alleen op het Maleis maar ook op de inhoud. Net als sommige andere zendelingen heeft Roskott zich hier weinig van aangetrokken, afgezien van het feit dat zijn Maleis in Nederlandse ogen aanvaardbaar was, niet omdat het zo zuiver was, maar omdat het goed aansloot bij het Maleis dat in de Molukken gesproken werd.⁸³ Daar stond tegenover dat Roskott c.s. de bevolking door het gebruik van laag-Maleis de kans onthielden beter Maleis te leren.

Hoe dit zij, wanneer het NZG om welke reden ook toestemming weigerde om een boek of traktaat te laten drukken of wanneer het simpelweg geen ruimte op de begroting had, wat ook voorkwam, dan gaven hij en zijn collega's hun werk voor eigen rekening uit of lieten de leerlingen van het Instituut de teksten overschrijven waarna die als manuscript circuleerden.

4.6 Vertaalwerk

In de loop der jaren schreef, herzag en vertaalde Roskott boekjes van uiteenlopende aard, waaronder reken-, taal- en leesboekjes voor zijn kweekschool en de volksscholen en andere boeken en traktaten voor gebruik in de kerkelijke gemeenten zoals, om enkele voorbeelden te noemen, Bunyan's *Pilgrim's Progress*,⁸⁴ de leerredenen van Caron⁸⁵ en Zahn's *Bibelgeschichte*.⁸⁶ De Hoofdcommissie van onderwijs in Batavia was zo ingenomen met Roskott's inspanningen om

⁸⁰ EA 1837, 172.

⁸¹ EA 1838, 1; EA 1843, 177.

⁸² EA 1799, 84,

⁸³ EA 1866, 69-74.

⁸⁴ John Bunyan, *The Pilgrim's Progress from this World to that which is to come*. Geschreven tussen 1660 en 1675). Het werd in Maleise vertaling uitgegeven als *Perdjalanan sa'awrang mesehhi kapada rumahnja jang kakal. Terkarang awleh J. Bunjan. Dan tersalin kapada bahasa malajuw awleh B.N.J. ROSKOTT*. Pada Tahun 1860 [=1861].

⁸⁵ *Voorbeeldt des Openbaeren Godtsdiensts, Bestaende in de verhandeling van de XII Articulen des Geloofs, de Wet Godes, 't Gebedt des Heeren, Mitsgaders de Feest- Bid- en Danck-texten, ten dienste der Inlandtse Christenen op Amboina, in 40 Praedicatien eenvoudelyk gestelt door Franchois Caron, Wel eer Bedienaer des Goddelycken Woordts op Amboina in Oost-Indiën. Tsjeremin Acan Pegang Agamma, Itoula mengartinja deri Artigo XII deri Pitsajahan, Sabda Allah, Mintahan - Doa Tuan, Lagi Issinja deri Hari Raja Raja, Sombayang dan Poudjihon, Gouna orang Nassarani di Ambon, berator dalam 40 parracarra rewajat Deri pada Franchois Caron, Daulo pandita di Tanna Ambon*, t'Amsterdam, Door ordre van d'E.E. Heeren Bewinthebberen der Oost-Indische Compagnie by d'Erfg. van Paulus Matthysz. in 't Muzyc-boek, gedrukt, 1678. Dit boek, hoewel het een Nederlandse en Maleise titel had, was geheel Maleistalig.

⁸⁶ F.L. Zahn, *Biblische Geschichte: nebst Denkwürdigkeiten aus der Geschichte der christlichen Kirche*. Mit einem Vorworte von Tholuck. Dresden: Walther, 1831.

goede schoolboeken te vervaardigen dat ze hem een prijs toekende voor een geslaagd leesboek, dat vervolgens voor rekening van het gouvernement in Batavia gedrukt werd.⁸⁷

Toen Roskott in 1839 vernam dat het NZG de Maleise psalmen van G.H. Werndly uit 1735 wilde laten herdrukken, stelde hij voor kanttekeningen of eventueel een woordenlijst toe te voegen ter verklaring van de moeilijkste woorden, met name die welke afkomstig waren uit het Arabisch, Perzisch en Sanskriet.

In de Molukken werden die slecht begrepen. Doch het NZG wees dit voorstel van de hand, conform de orthodox-gereformeerde opvatting dat de bijbel als Gods Woord geen toelichting nodig had.⁸⁸ Omdat het echter om een probleem ging waar hij dagelijks mee te maken had, bracht Roskott in 1846 een boekje uit waarin dergelijke woorden, die ook in Leijdecker's in de Midden-Molukken nog algemeen gebruikte bijbelvertaling van 1731-1733 volop voorkwamen, werden verklaard.⁸⁹ Om meer eenheid te scheppen in de Maleise bijbels die op de verschillende zendingvelden in de Grote Oost gebruikt werden, zette Roskott zich in de jaren vijftig aan een vertaling van het Nieuwe Testament. In 1863 bood hij de eerste vrucht hiervan, een vertaling van het evangelie van Mattheus, aan het Bataviaasch Genootschap aan, doch die weigerde het uit te geven. Dat vond men de taak van het NBG. Door Roskott's dood is dit werk niet voltooid.⁹⁰ Zijn manuscript diende eind jaren zeventig als uitgangspunt voor een poging tot bijbelvertaling die door enkele hulppredikers van de Indische Kerk in de Molukken ondernomen werd. Ook dit werk werd niet voltooid.⁹¹

5 De Ambonse Subcommissie van Onderwijs

Van de 65 onderwijzers die in 1840 in de residentie Ambon werkten, werden er 58 door het gouvernement bezoldigd, de overige zeven door het NZG. Deze 58 schoolmeesters stonden onder toezicht van de Ambonse Subcommissie van Onderwijs waarvan de gouverneur voorzitter was. De NZG-schoolmeesters stonden, evenals Roskott's Instituut, onder toezicht van het Hulpgenootschap. Dat Hulpgenootschap had als voorzitter een der predikanten van Ambon en als secretaris Roskott, en trad op namens het NZG.⁹²

Omdat van inspectie of controle van de gouvernementsvolksscholen nauwelijks sprake was, nam Roskott in 1842 met instemming van het gouvernement de (onbezoldigde) taak van inspecteur van het volksonderwijs in de residentie Ambon op zich. Hoewel hij trachtte zich voor zijn bezoeken aan de scholen op de eilanden buiten Ambon te laten vertegenwoordigen door ter plaatse woonachtige zendelingen, maakte hij zijn jaarlijkse inspectiereizen voortaan als gedelegeerde van de Subcommissie van Onderwijs.⁹³ Een enkele maal deed hij dat in gezelschap van de gouverneur, die er alles aan gelegen was de bevolking te tonen dat het werk van Roskott de

⁸⁷ *Kitab Pambatja'an guna sakalijen anakh-anakh midras di pulaw-pulaw Molukko baserta dengan sawatu peng-adjaran akan Ilmu Dunja*. Terkarang awleh B.N.J. Roskott hulu-peng-adjar deri pada midras Institut, dan pamariksa sakalijen midras di tanah kami. Tertara atas titah dan dengan balandja deri pada Gubernament Indiä Wolandawi, [Batavia: Landsdrukkerij, 1862]; HCO a. GGvNI, 4/6/1861, AHCO 153/3.

⁸⁸ EA 1839, 102-104.

⁸⁹ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 104; over Werndly en Leijdecker, zie Swellengrebel, *In Leijdeckers Voetspoor*, I, s.v.; EA 1840, 196; EA 1854, 109-110.

⁹⁰ De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 16, 118; EA 1862, 243.

⁹¹ De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 16;

⁹² B.N.J. Roskott a. Hb NZG, 16/7/1841, in EA 1842, 20-25.

⁹³ EA 1846, 12-13.

volle steun en goedkeuring van de regering had.⁹⁴ Daarnaast bleef Roskott hoofd van het Instituut. Bij afwezigheid vertrouwde hij de leiding toe aan Jacob Picaulij, zijn ondermeester sinds 1843.⁹⁵

6 Scheiding van kerk en staat

Het gouvernement wenste de bemoeienis van de kerkeraad van Ambon en het door hem gedomineerde Ambonse Hulpgenootschap met het Instituut tot een minimum terug te brengen. Het hieruit resulterende conflict kwam in 1840/1841 tot ontknoping.⁹⁶ Onder druk van de gouverneur en gesteund door J.E. Twijssel, koos Roskott de zijde van het gouvernement en zegde wat het Instituut betrefte de samenwerking met het Hulpgenootschap en de kerkeraad op. Het Hulpgenootschap werd vervolgens opgeheven (december 1842). Hoewel het NZG het verdwijnen van het weinig actieve en soms wat dwarse Hulpgenootschap niet bijzonder betreunde, was het niet gelukkig met het feit dat het Instituut thans meer dan voorheen onder het overigens zeer welwillende toezicht van het gouvernement kwam te staan.⁹⁷ Het NZG, dat blijkens de notulen van zijn bestuursvergaderingen geen enkele reden of aanleiding had om aan de loyaliteit van Roskott te twijfelen, bleef het Instituut bekostigen en werd door het gouvernement soms zelfs gesommeerd een school of onderwijzer voor zijn rekening te nemen.⁹⁸ Het NZG heeft nooit overwogen zijn financiële steun aan het Instituut in te trekken of zich voor een tegemoetkoming in de kosten tot het gouvernement te wenden, bang als het was zijn zeggenschap over het Instituut te verliezen.⁹⁹ Deze situatie is blijven bestaan tot aan Roskott's ontslag en de formele opheffing van het Instituut in 1864.¹⁰⁰ De gebeurtenissen van 1840/1841 vormden een belangrijke stap op de weg van de organisatorische scheiding van kerk en staat in de Molukken, zonder dat voorlopig het christelijke karakter van het Instituut en van het gouvernementsvolksonderwijs als geheel in gevaar kwam.

7 Volksontwikkeling via het Instituut

7.1 Landbouwprojecten

Niet alleen op het gebied van het volksonderwijs, ook op dat van de ontwikkeling van de volkseconomie speelde Roskott een rol. Nauwelijks bekomen van het VOC-monopolie op de teelt van en handel in foelie en kruidnagelen zag de bevolking van de Ambonse eilanden zich in de 19de eeuw geconfronteerd met het al even verlamme cultuurstelsel. Door de in 1828 ingevoerde verplichting voor iedere "werkbare man" der inlanders om 90 nagelbomen te onderhouden, was hij een slaaf van zijn grond. De handel stelde sinds de overheid met allerlei regels had ingegrepen weinig meer voor, terwijl de handel die er nog was, in handen was van de burgerij.¹⁰¹ Behalve sago, kruidnagelen, nootmuskaat, kanarie, reukolie en tabak van Buru, droge rijst van slechte kwaliteit van Ceram en Buru en enige groente en visserijproducten brachten de eilanden

⁹⁴ EA 1843, 164-165; EA 1844, 13-14; *Maandberigt* (1844, nr 3) 46-47; EA 1845, 56-61.

⁹⁵ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 120.

⁹⁶ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 95.

⁹⁷ EA 1843, 169-173; EA 1845, 60;.

⁹⁸ EA 1846, 16.

⁹⁹ EA 1858, 136.

¹⁰⁰ Roskott en zijn Instituut vormden verreweg de grootste begrotingspost voor Ambon. Op de begroting voor 1845 was voor beide tezamen f 4800,- opgevoerd. De totale begroting voor Ambon bedroeg f11.900, EA 1844, 44; vgl. EA 1845, 48.

¹⁰¹ Over de positie van burgers en inlanders, zie De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 104.

weinig voort, zodat de inwoners voor een belangrijk deel van hun dagelijkse behoeften aangewezenen waren op dure importen.¹⁰²

Ter leniging van de armoede stimuleerde gouvernement vanaf de jaren 1830 de aanplant van “vrije” gewassen. Dat waren gewassen waarop geen monopolie rustte en die de bevolking derhalve vrij mocht telen en verhandelen. Gouverneur G. de Serière (1842-1845) zette dit programma voort, doch enerzijds omdat de aanplant om uiteenlopende oorzaken niet erg wilde vloten en anderzijds omdat de bevolking, waar wel aangeplant werd, er nauwelijks profijt van trok, schakelde hij Roskott en zijn kweekschool in.¹⁰³ De Serière, een voormalige predikant,¹⁰⁴ stelde al zijn vertrouwen in hem en omschreef hem

als eenen man — — — van een opgeklaard verstand, en beziel met den besten zin, om iets werkelijk goeds en nuttigs te doen. Ik mag niet ontveinzen, dat hij de voornaamste steun der hoop is, die ik op het welslagen van mijne poging vestig; daar ik in hem niet alleen lust en ijver heb aangetroffen, maar ook de genegenheid tot het dadelijk in het werk stellen der maatregelen, die ter bereiking van mijnen wensch moeten beproefd worden.¹⁰⁵

Omdat het gouvernement de vrije teelt van de meeste productiegewassen door de inheemse bevolking niet toestond, legde Roskott voor eigen rekening tuinen aan met onder meer kaneel-, nootmuskaat-, klapper- en sagobomen, alsmede nopal- en moerbeibomen voor de zijdeproductie. Die werden bewerkt door de bevolking tegen een deel van de oogst.¹⁰⁶ Op een aantal plaatsen kwamen daar schooltuinen bij.¹⁰⁷ Roskott nam proeven met verschillende droge en natte rijstsoorten, waarvan de ene soort beter gedijde dan de andere, afhankelijk van de regenval en grondsoort. De leerlingen van het Instituut werden vertrouwd gemaakt met de teelt van verschillende gewassen, het gebruik van eenvoudige gereedschappen en landbouwwerktuigen, een draaibank en de fabricage van verschillende soorten olie. Het was de bedoeling dat ze hun kennis in hun toekomstige negorijen gebruikten ter verhoging van de levensstandaard.

Niet al deze projecten zijn geslaagd, met name de zijdeproductie en de natte rijstteelt mislukten, en ook Roskott's hoop de oliën en andere producten in Nederland te kunnen afzetten ging niet in vervulling.¹⁰⁸ Zijn sagoaanplantingen mislukten eveneens. Die werden door de bevolking verwaarloosd, volgens ambtenaren uit luiheid, maar volgens een Nederlandse waarnemer uit vrees dat het gouvernement die cultuur, indien succesvol, tot monopolie zou verheffen.¹⁰⁹

¹⁰² Ludeking, “Schets van de Residentie Amboina”, 116-117.

¹⁰³ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 108; *EA 1844*, 13-14.

¹⁰⁴ G. de Serière, voorheen Waals predikant te Zutphen en Deventer, predikant te Batavia (benoemd in 1821) en Surabaya (1825-1828) en resident van Banyumas en Rembang op Java. Hij was, binnen bepaalde grenzen, de zending in de Molukken gunstig gezind, al mocht die onder geen beding haar grenzen en bevoegdheden te buiten te gaan. Zie De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 107.

¹⁰⁵ De Serière, “Bijdrage”; “Aanteekeningen”.

¹⁰⁶ *EA 1843*, 93; *EA 1844*, 132; *EA 1846*, 22-23.

¹⁰⁷ B.N.J. Roskott, Verslag van een schoolinspectie, gehouden in januari, februari en maart 1849 op het eiland Ambon, Ambon, maart 1849; UA, ARvdZ 34/5; “Aanteekeningen”; “Varia” (1850); Kroeskamp, *Early Schoolmasters*, 78-80.

¹⁰⁸ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 108; *EA 1845*, 22; *EA 1847*, 17.

¹⁰⁹ Ludeking, “Schets van de Residentie Amboina”, 87.

7.2 Dubbel succes

In 1860 rapporteerde Roskott dat de regering in Batavia op aandrang van gouverneur C.F. Goldman (1855-1862) een ton goud als renteloos voorschot voor Ambon ter beschikking had gesteld ter aanmoediging en ondersteuning van de volkslandbouw.¹¹⁰ Dit hield verband met de beëindiging van het cultuurstelsel per 1863. Uitgestrekte bossen waar vroeger niemand kwam, waren veranderd in tuinen. Bij veel van deze ondernemingen was Roskott betrokken. Hij heeft een belangrijke bijdrage geleverd aan de volksontwikkeling van Ambon en omliggende eilanden, of liever in latere jaren verzachtte hij de achteruitgang in levensstandaard die het gevolg was van het instorten na 1863 van de prijzen die de boeren voor hun kruidnagels op de vrije markt maakten.

Hierdoor diende zijn werk als leidraad bij de discussies binnen het NZG in de jaren 1860. Aangezien hij toen al in ongenade gevallen en ontslagen was, zal men zijn naam in de NZG-notulen tevergeefs zoeken. Maar bij de hervorming van de zendingsopleiding in Rotterdam, die in deze jaren begon en waarbij volksontwikkeling en -opvoeding leidende thema's waren, diende Roskott's landbouwprogramma als voorbeeld.¹¹¹

8 Het kerkelijk leven in de jaren veertig

Een belangrijke vraag is in hoeverre het Instituut van Roskott heeft bijgedragen aan de godsdienstige en morele wedergeboorte van het kerkelijk leven in de Molukken, voor zover dat nodig was. Uit de woorden van L.J. van Rhijn, een predikant die in de jaren 1846-1848 namens het NZG een inspectiereis langs een aantal zendingsvelden in Indië maakte en in mei 1847 op Ambon aankwam,¹¹² kan men opmaken dat de situatie op dat moment in vergelijking met de dagen van Kam niet noemenswaardig verbeterd was.¹¹³ Hij constateerde ten aanzien van de inlandse christelijke gemeenten dat "het geheele gebouw [van de kerk] op de Ambonsche eilanden vermolmd is en geheel vernieuwd moet worden, zal de diepgezonkene en verwaarloosde bevolking geholpen zijn".¹¹⁴ De oorzaak zocht hij bij de Indische Kerk van Ambon en haar predikanten. Hoewel het hun taak was, bezochten deze door de staat betaalde herders zelden of nooit de inlandse gemeenten. Slechts een rondtrekkende rooms-katholieke missionaris vermocht hen in dit opzicht tot activiteiten te bewegen.¹¹⁵

Hoewel Van Rhijn misschien een te hard oordeel velde, was wel waar dat Europese predikanten ongaarne in de Molukken verbleven. Ze beschouwden hun diensttijd in deze uithoek als binnenlandse verbanning. Debet hieraan was deels het ongezone klimaat waardoor sommigen ofwel kort na aankomst stierven ofwel wegens ziekte of uit angst daarvoor weer snel vertrokken. De meesten "hebben behoefte aan anderen omgang en hunkeren om weg te komen", volgens Van Rhijn.¹¹⁶ Hun beheersing van het Maleis was meestal matig en sommigen spraken het helemaal niet. Hun sociale verkeer beperkte zich tot het kleine kringetje van Europeanen en Indo's. Daar kwam bij dat 70 gemeenten verspreid over acht eilanden met tezamen omstreeks 30.000 christe-

¹¹⁰ B.N.J. Roskott a. Hb NZG, 6/8/1860, UA, ARvdZ 34/5; Ludeking, "Schets van de Residentie Amboina", 101.

¹¹¹ EA 1867, 171-193.

¹¹² Zie L.J. van Rhijn, *Reis door den Indischen Archipel in het belang der evangelische zending*. Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1851.

¹¹³ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 144.

¹¹⁴ EA 1847, 146.

¹¹⁵ Zoals de reis die C. de Hessele begin jaren vijftig door de Molukken maakte. "Nog 'n paar brieven", 291.

¹¹⁶ EA 1847, 146-147, 154.

nen hoe dan ook te veel waren voor de vier (vanaf begin jaren vijftig twee) op Ambon aanwezige predikanten.¹¹⁷

Voor de verzorging van de inlandse gemeenten kon men evenmin op de aanwezige zendelingen rekenen, ook al waren die in 1840 onder toezicht van de kerkeraad van Ambon gesteld.¹¹⁸ Ook onder hen waren ziekte en mortaliteit hoog, al bleven ze doorgaans langer op hun post dan de predikanten in de stad Ambon. Het aantal van drie zendelingen dat tussen 1840 en 1850 in de Midden-Molukken werkte, W. Luijke,¹¹⁹ de Zwitser J.J. Bär sr.,¹²⁰ en J.E. Jellesma,¹²¹ was onvoldoende. Bovendien was Bär te ziek was om veel te kunnen doen en verbleef Jellesma in een geïsoleerd dorp op de noordkust van Ceram.

Aan Roskott's ijver en inzet heeft het niet gelegen. Tussen 1835 en 1850 heeft zijn Instituut 60 schoolmeesters-voorgangers afgeleverd. Zowel hij als Luijke en Bär hebben een ogenblik met de gedachte gespeeld om te vertrekken als er niet door het Kerkbestuur of het gouvernement werd ingegrepen.¹²² Maar zover is het niet gekomen. Roskott's verzoek om meer bevoegdheden ging in vervulling toen gouverneur C.M. Visser (1850-1855) hem benoemde tot schoolopziener in deeltijd-gouvernementsdienst en hem belastte met het oppertoezicht op alle gouvernementsscholen in de residentie Ambon.¹²³ Het NZG, dat hier bezwaar tegen had omdat het vond dat dat de taak van de predikanten van de Indische Kerk of eventueel van zijn zendelingen was, legde zich hier bij op advies van Van Rhijn bij neer. Want die betoogde dat veel schoolmeesters niet zonder toezicht konden en dat de Indische Kerk van Ambon het in dit opzicht liet afweten.

Een andere voorstel van Roskott was om twee van vier predikanten van Ambon te vervangen door zes (later zeven) zendelingen.¹²⁴ Dit kon zijns inziens zonder extra kosten gerealiseerd worden. Aan deze extra zendelingen, die naar het jaar van de betreffende overeenkomst tussen het gouvernement en het NZG wel de generatie-1854 zijn genoemd, moest dan naast hun gemeentewerk het dagelijks toezicht op de schoolmeesters-voorgangers in hun ressort worden opgedragen.¹²⁵

De voorgestelde zendelingen kwamen er, maar de Subcommissie van onderwijs ging niet akkoord met dit laatste voorstel en dat was nu juist de wens van het NZG geweest.¹²⁶ De Subcommissie was van oordeel dat toezicht van zendelingen op het gouvernementsonderwijs in strijd was met

¹¹⁷ EA 1851, 111.

¹¹⁸ H.H. Schiff a. HZG, 14/4/1840; UA, ARvdZ 43/3.

¹¹⁹ W. Luijke; 1798-1886; 1827-1828 Ambon; 1828-1829 Moa (Zuidwester-Eilanden); 1829-1841 Sarai (Leti, Zuidwester-Eilanden); 1841-1842 Ambon-stad; 1842-1849 Haruku; 1849-1854 Ambon-stad; 1854-1855 Hutumuri (Ambon); 1855-1883 Rumah Tiga (Ambon).

¹²⁰ J.J. Bär; 1786-1851; 1823-1825 Ambon, taalstudie; 1825-1841 Kisar (Zuidwester-Eilanden); 1841-1843 Ambon; 1843-1846 Waai (Ambon); 1846-1851 Poka, in ruste.

¹²¹ J.E. Jellesma; 1817-1858; 1844-1846 Wahai (Ceram); 1846-1848 reis met Van Rhijn; 1848-1858 Mojowarno (Java).

¹²² Roskott stelde voor in Depok of Buitenzorg (Bogor) op Java een onderwijzersopleiding voor alle zendingvel- den van het NZG in Indië op te richten. Het NZG ging hier niet op in. EA 1850, 91-92; EA 1851, 99-100.

¹²³ EA 1852, 73.

¹²⁴ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 158; EA 1853, 101-107; EA 1854, 22-26; EA 1854, 108. Daartoe werden aangewezen R. Bossert (1854-1880), C.G. Schot (1855-1862), J.J. Bär jr (1856-1884), A. van Ekris (1856-1868), M. Teffer (1856-1863) en J.J. Verhoeff (1856-1872). Later werd dit aantal uitgebreid met L. Tobi (1859-1865) en S.J. de Vries (1863-1873).

¹²⁵ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, doc. 142; EA 1851, 109-110; EA 1860, 56.

¹²⁶ B.N.J. Roskott a. Hb NZG, 16/9/1860, UA, ARvdZ 34/5.

de nieuwe Nederlandse Onderwijswet van 1857. Die bepaalde dat het onderwijs op openbare scholen toegankelijk diende te zijn voor kinderen van elke godsdienstige gezindheid en dat het neutraal diende te zijn. Van belang was hierbij dat (sinds de herziening van de Nederlandse Grondwet in 1848) het bestuur over Indië aan het oordeel van de Nederlandse wetgever onderworpen was.

Maar andere wensen en voorstellen van Roskott werden na kortere of langere tijd wel ingewilligd, zoals de uitbreiding van de financiële middelen van het gouvernement voor het volksonderwijs.¹²⁷ Hoewel de aldus getroffen regeling niet geheel naar de zin van het NZG was, troffen de zendingen van de generatie-1854, die vanaf medio jaren 1850 op Ambon arriveerden, in de inlandse christengemeenschappen in elk geval een corps onderwijzers en gemeentevoorgangers aan dat aanmerkelijk beter opgeleid was dan ten tijde van Joseph Kam het geval was geweest. In dit opzicht is de “werkdadige bemoeienis van den Schoolopziener Roskott” van doorslaggevende invloed geweest.¹²⁸

9 Van Rhijn en de positie van Roskott

De inspectiereis van Van Rhijn (1846-1848) heeft binnen de Indische Kerk van Ambon veel onrust teweeg gebracht. Openlijke kritiek door de zending op het functioneren van de predikanten en de kerkeraad in zake de inlandse gemeenten, geuit onder meer in Van Rhijn's reisverslag en in de kerkelijke pers in Nederland (1852), was ongehoord en werd maar moeizaam geaccepteerd. Roskott's voorstel om twee predikanten te vervangen door een aantal zendelingen viel eveneens verkeerd, te meer daar al sinds jaar en dag zowel binnen als buiten het NZG kritiek te beluisteren viel op de manier waarop zendelingen werden geselecteerd en opgeleid en hun werk deden. Ook Roskott en zijn Instituut werden het mikpunt van verwijten van de kant van de Indische Kerk van Ambon en later ook van centrale regering in Batavia. Hiermee is onder meer de naam verbonden van onder meer Th.C.M. Hanegraat, die van 1852 tot 1854 predikant op Ambon was.¹²⁹ Hij publiceerde in de kerkelijke pers een aantal artikelen die tegen Roskott, Van Rhijn en het werk van het NZG in Indië in het algemeen gericht waren.¹³⁰ Het NZG toonde zich echter niet onder de indruk. De reputatie van Roskott en zijn Instituut bij het NZG was prima. Nog in 1861 nam het NZG het publiekelijk voor hem op toen in een zendingsblad zijn goede naam en eer opnieuw werden aangetast.¹³¹

De notulen van de NZG-bestuursvergaderingen spreken zonder uitzondering met waardering over Roskott. In zijn brieven en verslagen is hij altijd openhartig en eerlijk geweest, soms misschien iets te openhartig. Uitvoerig verdedigde hij zich tegen aantijgingen dat zijn Instituut niet aan de verwachtingen voldeed of dat er chaos en ordeloosheid zou heersen. Hoewel hij zijn taak conform zijn werkinstructie noodgedwongen in onderwijs-technische zin heeft opgevat – hij was geen geordende zending – is hij altijd de doelstellingen van het NZG trouw gebleven. Zijn talloze verzoeken om toezending van boeken, gereedschappen, tekendozen, papier, inkt, potloden,

¹²⁷ EA 1857, 114; EA 1858, 132, 135.

¹²⁸ Algemeen verslag – – – 1852, 191.

¹²⁹ De Jong, *De Protestantse Kerk*, I, noot 1427.

¹³⁰ *Ibidem*, I, doc. 152.

¹³¹ Dat gebeurde door zending-werkman J. Dammerboer in het door H.W. Witteveen uitgegeven *Ermelo 'sch Zendingsblad*, nr. 3 (maart 1860). Dammerboer ging daar in op de zijns inziens verwaarloosde toestand van de Molukse christenen, waaraan Roskott medeschuldig zou zijn, en op Roskott's rijkdom. EA 1858, 100, 105; EA 1861, 9-11.

inktkokers, schrijfpennen, leien en andere goederen voor de scholen, het Instituut en de drukkerij werden onveranderlijk ingewilligd.

Hoewel het NZG nooit openlijk van zijn ongenoegen heeft laten blijken, is Roskott's welstand, die hij geen moment verborgen heeft gehouden, in Nederland als ongemakkelijk ervaren. Financiële onafhankelijkheid gaf zendingsmedewerkers een zekere vrijheid van handelen, die het NZG niet op prijs stelde, nog afgezien van de scheve gezichten van andere zendelingen. Het onderwijzersalaris dat Roskott ontving bedroeg de helft van dat van zendelingen als Gericke en anderen, f 200,- per maand tegen f 350,- tot f 400,- per maand, al kreeg hij voor zijn werk als schoolopziener vanaf 1852 maandelijks f 100,- van het gouvernement. Daarnaast had hij sinds 1844 afgezien van de regelmatige verhogingen van traktement en duurtetoelag, die zijn collega's wel kregen. Ook vroeg hij geen kindergeld en betaalde hij allerlei werkonkosten uit eigen zak.¹³²

10 De zeven zendelingen

Dat alles kon niet verhinderen dat gaandeweg de verstandhouding tussen Roskott en het NZG-bestuur toch onder druk kwam te staan. De oorzaak was de komst van zo veel nieuwe zendelingen, waardoor de verhoudingen op het zendingveld gecompliceerder werden. In zekere zin deed zich een generatiekloof voor. Roskott, een man van statuut, welstand en gezag binnen de Ambonse samenleving en met 25 dienstjaren, ergerde zich aan deze nieuwelingen die, nog maar net gearriveerd, openlijk kritiek hadden zowel op zijn werk als op zijn schoolmeesters-gemeentevorgangers – met wie ze moesten samenwerken maar over wie ze tot hun ergernis formeel niets te zeggen hadden en tot wier scholen ze geen toegang hadden.¹³³ Bovendien was van eensgezindheid onder de jongere broeders geen sprake en gingen sommigen zich te buiten aan ontactisch, zo niet ongepast gedrag tegenover hun gemeenteleden, alsmede tegenover de bevolking als geheel en haar hoofden, waarvan ook Roskott de nadelige gevolgen ondervond.¹³⁴ Ze troffen dezelfde afwijkingen van de rechte leer aan als Gericke drie decennia eerder en hun mening over het kerkelijk leven op Ambon en de eilanden verschilde dan ook niet veel van de zijne. Ze toonden openlijk hun minachting voor de inheemse christenen, die ze slechts als “naamchristenen” beschouwden. Een van hen omschreef de situatie in 1862 aldus: “Hier gekomen zijnde, hoorde ik van al de broeders klagten en zag ik het met eigen oogen dat het Christendom hier slechts vorm was. Bij alle godsdienstig gevoel alhier, ontbrak het aan een beven voor Gods Woord; bij een leven in de gruwelijkste zonden, een hoogmoed en eigen gerechtigheid, die tot aan het ongeloofelijke grenst.”¹³⁵ Door allerlei maatregelen, tucht en straffen trachtten hij en zijn collega's hun schapen op het rechte pad te krijgen, maar de spanningen en onrust die dit veroorzaakte namen zulke dreigende vormen aan dat zelfs de Raad van Indië zich ermee bemoeide en in oktober 1863 in onderzoekde maar niet mis te verstane bewoordingen constateerde dat het besluit van tien jaar eerder om predikanten door zendelingen te vervangen niet aan de verwachtingen had voldaan:

De zendelingen zijn, na een tienjarigen werkkring te Amboina, daar blijkbaar in eene valsche positie gekomen. Zij staan vijandelijk tegenover de Regenten en de bevolking wordt van hen meer en meer afkeerig. Het is te vreezen dat dit met der tijd ernstige

¹³² B.N.J. Roskott a. HB NZG, 6/8/1860, UA, ARvdZ 34/5.

¹³³ EA 1862, 82-83, 85; EA 1863, 247-248; EA 1867, 105-111.

¹³⁴ Voor bijv. de affaire-Teffer, zie De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, voetnoot 737.

¹³⁵ L. Tobi a. Hb NZG, 10/1/1862, UA, ARvdZ 24/1/B.

botsingen zal geven; dat zij door de inlandsche magthebbenden als een lastig vijandig element zullen beschouwd worden, bedektelijk en open tegengewerkt, van allen invloed beroofd, ja welligt in hun leven bedreigd zullen worden. De zendelingen hebben daarbij, zooals het den Raad voorkomt, niet den juisten weg ingeslagen om zich bij de bevolking bemind te maken, indien zij deze door gestrengheid en geestelijke straffen tot meerdere zedelijkheid willen brengen.¹³⁶

De Raad was van oordeel dat alle Nederlandse zendelingen vervangen dienden te worden door inheemse geestelijke leidlieden. Voor het NZG, dat wel op de hoogte was van de bezwaren van zijn zendelingen tegen bepaalde organisatorische aspecten van hun werk maar zich tot dan toe over het algemeen had verheugd over hun “fiksche houding” tegenover de “moedwil en geheime machinatiën en listen van volk en Regenten”,¹³⁷ kwam dit oordeel geheel onverwacht. Zelfs de minister van Koloniën had deze ontwikkelingen niet zien aankomen. Waar deze het NZG recentelijk een reeks voorstellen had gedaan om zijn werkzaamheden in de Molukken uit te breiden,¹³⁸ zag het genootschap plotseling zijn rol op Ambon uitgespeeld.¹³⁹

Het leek alsof Indië door de kwestie van het gedrag van de zendelingen wakker was geschud. Alle ogen richtten zich op Ambon. Landelijke dagbladen, zowel in Indië als in Nederland, schreven over de toestanden daar.¹⁴⁰ Vriend en vijand achtten het in strijd met de Onderwijswet van 1857 dat de Ambonse opleiding van onderwijzers voor de inlandse gouvernementsscholen in handen van de zending was. Het resultaat van alle commotie was dat het gouvernementsvolksonderwijs en de verzorging van de inlandse christelijke gemeenten gescheiden werden. Hiermee werd de oude en beproefde, door de Kam en Roskott zo krachtig ondersteunde figuur van de onderwijzer-voorganger ten grave gedragen.¹⁴¹ Aan de vermenging van catechisatie en volksonderwijs kwam officieel een einde. Het NZG betreurde dit als “ongerijmd en goddeloos”, maar stond machteloos.¹⁴²

De negen genootschapscholen werden met hun onderwijzers aan het gouvernement overgedragen (1864) en de meeste zendelingen vertrokken binnen enkele jaren, van wie sommige, met name Tobi, Teffer en Schot, op last van het gouvernement.¹⁴³ Een ander drietal, De Vries, Bossert en Bär jr., welke laatste in de Midden-Molukken geboren was, bleef en accepteerde in 1873 een

¹³⁶ De Raad van Nederlands-Indië, Advies uitgebracht in zijn vergadering van 23 oktober 1863, AAS b337/s101, Bt 27/12/1863, nr 2, in: De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 91; *EA 1864*, 62-63.

¹³⁷ Wat veel kwaad bloed zette was het door het NZG gesteunde beleid van de zendelingen om geen buiten het huwelijk geboren kinderen te dopen, ongehuwd samenwonen te bestrijden, streng de zondagsrust te handhaven, ook voor islamieten, muziek, dans en ander vermaak in de christennegorijen te verbieden en dergelijke. *EA 1862*, 88; *EA 1863*, 333; *EA 1864*, 28-30; De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 36, 58.

¹³⁸ Naar een suggestie van Roskott uit 1857, had de minister voorgesteld om, met het oog op de opleiding van inlandse ambtenaren, op de scholen in de Molukken en de Minahasa het Nederlands als vak te introduceren en had daarbij aan de kweekscholen in Ambon en Tanawangko (zie voetnoot 4) een voorname rol had toegedacht. De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 39. Het NZG ging hiermee akkoord. *EA 1862*, 109-117, 206-214. Tevens had de minister het NZG verzocht om voor de Zuidooster- en Zuidwester- eilanden een aantal zendelingen ter beschikking te stellen. *EA 1862*, 128.

¹³⁹ *EA 1864*, 154-159.

¹⁴⁰ *EA 1865*, 203.

¹⁴¹ De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 91.

¹⁴² *EA 1864*, 154.

¹⁴³ *EA 1865*, 36; De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 109.

benoeming tot hulpprediker van de Indische Kerk. Hun positie was voortaan die van gouvernementsambtenaar. Alleen de oude Luijke bleef aan als NZG-zending. Hij stierf in het harnas.

11 Het einde van een tijdperk

Waren de perikelen rondom Hanegraat noch voor het NZG en zeker niet voor het gouvernement voldoende reden om het vertrouwen in Roskott op te zeggen, dat veranderde, althans was het NZG betrof, toen het van een van zijn zendingen vernam dat Roskott “zich schuldig heeft gemaakt aan ongeoorloofden omgang met eene vrouw”.¹⁴⁴ Die vrouw was een nicht van zending W. Luijke, Joanna (“Jans”) Margaritha Luijke. Omdat er uit deze verbintenis een kind geboren was,¹⁴⁵ werd Roskott bij het bekend worden hiervan in Nederland, tijdens een bestuursvergadering van het NZG op staande voet ontslagen (13 juli 1864).¹⁴⁶ Dat hij, weduwnaar sinds 1856, een dag later met Jans trouwde (14 juli 1864) maakte voor het bestuur geen verschil. Het was onverbidde-lijk – zij het niet unaniem in zijn besluit. Het stopte de financiering van het Instituut en gaf Roskott de opdracht alle leerlingen weg te sturen.

Het was echter niet dit incident dat een einde maakte aan de betrokkenheid van het NZG bij de opleiding van onderwijzers in de Molukken, al heeft het dat einde waarschijnlijk wel versneld.¹⁴⁷

Die betrokkenheid liep al op zijn laatste benen wegens het boven gesignaleerde veranderde regeringsbeleid ten aanzien van de scheiding van kerk en staat. Niettegenstaande het respect dat het gouvernement voor Roskott had, groeide daar de onvrede over zijn manier van werken. De Clercq constateerde over Roskott’s Instituut het volgende: “onder de leervakken, daar onderwezen, behoorde ook de aardrijkskunde van het Heilige land, en toen ik, tot adjunct-inspecteur van het Inlands onderwijs voor de Molukken benoemd, in 1872 voor het eerst de scholen in dat gewest inspecteerde, bleek mij dat het land Kanaan bijna overal tot in bijzonderheden nauwkeurig werd gekend, maar de eenvoudigste vragen omtrent het land hunner inwoning door de leerlingen onbeantwoord bleven.” Hij was hier bepaald niet gelukkig mee.¹⁴⁸ Kennelijk wist hij niet dat dit manco nu juist een gevolg was van een maatregel van het Ambonse gouvernement!

Niemand had haast om het Instituut daadwerkelijk op te heffen. Het was naar omvang en reputatie geen onaanzienlijke instelling. Eind 1862 telde het 30 kwekelingen en de voorbereidingsklas had 144 leerlingen. Het Ambonse gouvernement had voortdurend onderwijzers nodig en had nog geen alternatieve opleiding. Het aantal scholen in de residentie bedroeg op dat moment 110 (tegen 51 in 1817) die door ruim 8000 leerlingen bezocht werden. Dan was er nog Roskott’s drukkerij, die acht man personeel had en op volle toeren draaide. Alleen al in 1863 werden 6000 schoolboeken afgeleverd.¹⁴⁹

Al in 1858 en 1859 wees de Hoofdcommissie van onderwijs op het naderende gebrek aan voldoende opleidingscapaciteit in de Molukken.¹⁵⁰ Het gouvernement negeerde het verzoek van het NZG uit 1867 om een kweekschool op te richten, die gericht was op de behoeften van de

¹⁴⁴ EA 1864, 87.

¹⁴⁵ Jonathan Luijke Roskott geheten. Hij werd op 22 jan. 1864 geboren.

¹⁴⁶ EA 1864, 87.

¹⁴⁷ EA 1864, 217.

¹⁴⁸ De Clercq, “De tegenwoordige toestand van het inlandsch onderwijs”, 337.

¹⁴⁹ EA 1864, 26; “Wat deelen reizigers ons over de zending in de Menahasse mede?”, 68; de persen werden in 1866 naar de Minahasa gezonden voor gebruik door de zending daar, AE 1866, 64.

¹⁵⁰ “Algemeen verslag”.

inlandse christenbevolking¹⁵¹ en besloot een neutrale kweekschool op te richten.¹⁵² In 1874 opende deze school zijn deuren. Tot het zover was bleef Roskott in samenwerking met de Ambonse Subcommissie van onderwijs schoolmeesters opleiden.

Dat vanaf 1874 het gouvernement zelf zijn onderwijzers opleidde, kon niet verhinderen dat gedurende de eerstvolgende decennia het volksonderwijs in de residentie gedomineerd bleef, zij het in afnemende mate, door schoolmeesters die hun opleiding en vorming hadden ontvangen aan het Instituut van Roskott. Bovendien waren ook de meeste onderwijzers die de gouvernement-skweekschool afleverde van christelijken huize. Het heeft tot na 1900 geduurd voordat de laatste onderwijzers van de generatie-Roskott verdwenen waren.

Tenslotte rest de vraag naar de kwaliteit van het volksonderwijs in de tijd dat Roskott's Instituut werd gesloten. Ludeking, een arts die in de jaren 1860 drie jaar op Ambon werkte, gaf de volgende korte, voor Roskott weinig vleierende beschrijving:

Het onderwijs is in het algemeen gebrekkig en heeft daarbij eene sterk godsdienstige kleur. De kinderen leeren rekenen, lezen en schrijven, zoomede eenige bijbelteksten en het aanwijzen van plaatsen op bijbelsche kaarten, bij voorkeur die van Palestina. Vlug en onbeschoord geven zij bewijzen van een voortreffelijk geheugen en goed begrip. Zij worden onderwezen in den bijbel door een inlandschen schoolmeester, die dat boek ook maar oppervlakkig verstaat. Het onderwijs wordt in het algemeen gegeven in het zogenaamd Ambonsch Maleisch.¹⁵³

12 De islam en het volksonderwijs na Roskott

Het gouvernementsonderwijs in de residentie Ambon kwam zoals opgemerkt aanvankelijk alleen ten goede aan het christelijke volksdeel, niet aan het islamitische. Aangezien alle volksonderwijs christelijk onderwijs was, bestond er onder islamieten geen enkele belangstelling voor. Voor zover er onderwijs in islamitische negorijen gegeven werd, geschiedde dat buiten kosten en bemoeienis van het bestuur. Ook het NZG had voor deze bevolkingsgroep geen belangstelling. In zijn optiek was het de plicht van het gouvernement voor christelijk volksonderwijs te zorgen, oftewel: alle gouvernementsonderwijs diende christelijk onderwijs te zijn. Op Hitu kregen sinds het begin van de zeventiende eeuw jongens les in het reciteren van de koran. Dat gebeurde in een eenvoudige dorpsschool, de *langgar*. De gelovigen beheersten het Arabisch evenwel niet, zodat ze maar weinig begrepen van de inhoud van de koran. Ook het Maleis, dat vaak gebruikt werd om de leer van Mohammed uit te leggen, was voor veel islamieten een "vreemde" taal.¹⁵⁴

Het gouvernement heeft gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw geen aandacht aan deze kwestie geschonken. De Onderwijswet van 1857 bracht hierin verandering. De oprichting van een gouvernementenskweekschool in 1874 was hiervan het eerste tastbare bewijs. Daar stond het lezen en schrijven van het Maleis op het lesrooster, zowel in Latijns als Arabisch schrift. Maar het duurde nog jaren voordat islamitische leerlingen zich aanmeldden. In 1886 kon de adjunct-inspecteur van het Inlands onderwijs in de Molukken voor het eerst melding maken van een school, waar de islamieten hun kinderen in beduidende aantallen heen zonden. Door de plaatsing

¹⁵¹ EA 1867, 115.

¹⁵² EA 1865, 230.

¹⁵³ Ludeking, "Schets van de Residentie Amboina", 48.

¹⁵⁴ De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 94; Knaap, *Kruidnagelen*, 75.

van een islamitische hulponderwijzer in Larike was het aantal islamitische leerlingen er groter dan het aantal kinderen uit christelijke gezinnen.¹⁵⁵

13 Evaluatie

Het gaat uiteraard niet aan Roskott te verwijten dat hij een trouwe dienaar van kerk en staat is geweest en dat hij niet tegen de wensen van zijn superieuren is ingegaan. Maar zijn overwegingen en motieven – waarvan overigens in zijn geschreven nalatenschap geen spoor is teruggevonden, anders dan de wens de uitbreiding van het protestantse christendom te dienen – zullen in de beoordeling van zijn werk moeten wijken voor de maatschappelijke consequenties die dat heeft gehad. Anders gezegd, zonder te willen betogen dat adequaat, voor iedereen toegankelijk onderwijs de – al in zijn tijd eeuwenoude – tegenstellingen tussen christenen en islamieten had kunnen overwinnen en de achterstand van het islamitische volksdeel op onderwijsgebied had kunnen voorkomen of inlopen, moet geconstateerd worden dat de mede door hem in het leven geroepen en instandgehouden organisatie van het volksonderwijs er op zijn minst toe heeft bijgedragen dat de godsdienstige, sociale en politieke polarisatie van de Molukse samenleving tot ver in de twintigste eeuw werd bestendig en misschien zelfs versterkt.

¹⁵⁵ De Jong, *De Protestantse Kerk*, II, doc. 159.

LITERATUUR

- “Aanteekeningen”, *MNZ*, jrg. 4 (1860) 186-192
- “Algemeen verslag van den staat van het schoolwezen in Nederlandsch-Indië”, *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, 23ste jrg. (1861) 315-329
- Algemeen verslag van den staat van het schoolwezen in Nederlandsch-Indië onder ultimo December 1852*, s.a.; s.l.
- “Beknopt verhaal van den opstand op Amboina, in 1829”, in: *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, 11, vierde serie, II (1862) 374-387
- “Bestuursvergadering Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen 13/7/1861”, in: *Tijdschrift voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*. 12, vierde volgrees, 3 (1862) 112-133
- Brumund, J.F.G., “De Maleische Christenen hebben geen Bijbel”, in: J.F.G. Brumund, *Indiana, Verzameling van stukken van onderscheiden aard, over landen, volken, oudheden en geschiedenis van den Indischen archipel*. Amsterdam: P.N. van Kampen, 1853
- “The Calcutta Auxiliary Bible Society”, in: *The Friend of India*, 1, nr 3 (mei-dec. 1818) 64-69
- Clercq, F.S.A. de, “De tegenwoordige toestand van het inlandsch onderwijs”, *De Indische Gids*, 5 (1883) 335-357
- Enklaar, I.H., *Joseph Kam “Apostel der Molukken”*. Den Haag: Boekencentrum, 1963
- Heeres, J.E., “Eene Engelsche lezing omtrent de verovering van Banda en Ambon in 1796 en omtrent den toestand dier eilanden groepen op het eind der achttiende eeuw, uitgegeven en toegelicht door J.E.H.”, in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 60 (iii-iv) (1908) 249-368
- Idema, H.A., “De oorzaken van den opstand van Saparoea in 1817”, in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, 79 (1923) 598-641
- Jong, Chr.G.F. de, *De Protestantse Kerk in de Midden-Molukken 1803-1900*, I 1803-1854, II 1854-1900. Leiden: KITLV Press, 2006
- Jong, Chr.G.F. de, “Een verloren generatie zendelingen in de Molukken in de negentiende eeuw: de ‘vijftigers’”, in: *Documentatieblad voor de Geschiedenis van de Nederlandse Zending en Overzeese Kerken (Journal for the History of Dutch Mission and Overseas Churches)*, 7/1 (2000) 24-47
- Kemp, P.H. van der, “Van den Ambonschen zendeling J. Carey, 1814-1817”, in: *MNZ*, jrg. 61 (1917) 218-235
- Knaap, G.J., *Kruidnagelen en christenen. De Verenigde Oost-Indische Compagnie en de bevolking van Ambon 1656-1696*. Dordrecht: Foris Publications, 1987
- Knaap, G.J., “Godsdienstpolitiek in Nederlands-Indië, in het bijzonder ten aanzien van de Islam, 1816-1942”, zie: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/GodsdienstpolitiekInNederlands-indie1816-1942>.
- Kroeskamp, H., *Early Schoolmasters in a developing country. A history of experiments in school education in 19th century Indonesia*. Assen: Van Gorcum & Comp., 1974
- Ludeking, E.W.A., “Schets van de Residentie Amboina”, in: *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, derde volgrees, III (1868) 1-272
- Maandberigt van het Nederlandsche Zendinggenootschap*, div. jaargangen
- Niemann, G.K., *Bijdragen tot geschiedenis der verbreiding van het Christendom*. Rotterdam: M. Wijt & Zonen, 1864
- “Nog ’n paar brieven van den Z.E. Heer C. de Hessele”, in: *Koloniaal Missie Tijdschrift*, 18/1 (15

jan. 1935) 290-297

Payne, E.A., *South-East of Serampore. More chapters in the story of the Baptist Missionary Society*. Londen: The Carey Press, [1945]

Serière, G. de, "Bijdrage tot de kennis van de tegenwoordige toestand der Molukko's", in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*, jrg. 13, nr 1 (1851) 30-49

"Survey of Protestant Missions for 1823", in: *The Friend of India*, 8, nr 74 (sept. 1824) 257-263

Swellengrebel, J.L., *In Leijdeckers Voetspoor*, 1, 1820-1900. Amsterdam, 1974; 2, 1900-1970, Den Haag, 1978

"Varia" (1850), in: *Tijdschrift voor Nederlandsch Indië*. Vol. 12, nr 2 (1850) 471-475

Visch, W.F., *Geschiedenis van het Graafschap Bentheim*. Zwolle: J.L. Zeehuisen, 1820

"Wat deelen reizigers ons over de zending in de Menahasse mede?", in: *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*. 2 (1858) 5-83

AFKORTINGEN

AA	Archief Ambon, ANRI
AHCO	Archief Hoofdcommissie van Onderwijs, ANRI
ANRI	Arsip Nasional Republik Indonesia, Jakarta
ARvdZ	Archief Raad voor de Zending der Ned. Herv. Kerk, UA
EA	<i>Extract-Acten</i> van het NZG (gedrukt)
GGvNI	Gouverneur-Generaal van Nederlands-Indië
GME	Gouverneur der Molukse eilanden
Hb	Hoofdbestuur (van het NZG)
HCO	Hoofdcommissie van Onderwijs, Batavia
MNZ	<i>Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap. Tijdschrift voor Zendingswetenschap</i>
HZG	Hulpzendingsgenootschap Ambon
NZG	Nederlandse Zendelinggenootschap
SCO	Subcommissie van Onderwijs, Ambon
UA	Het Utrechts Archief, Utrecht